

ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΝ

Deno Seder

ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΝ

Το χρονικό της διάσωσης των Εβραίων της Ζακύνθου
από τη ναζιστική θηριωδία

Πρόλογος:
Γαβριήλ, Μητροπολίτης
Νέας Ιωνίας και Φιλαδελφείας

Μετάφραση:
Πολυξένη Τσαλίκη-Κιοσόγλου

Επιμέλεια έκδοσης:
Βασίλης Αργυριάδης

Ἐν πλῶ

Τίτλος πρωτοτύπου: *Miracle at Zakynthos*

© Εκδόσεις Έν πλῶ
Κολοκοτρώνη 49, Αθήνα 105 60
Τηλ.: 210 3226343 - Fax: 210 3221238
e-mail: info@enploeditions.gr
www.enploeditions.gr
[facebook.com/enploeditions.gr](https://www.facebook.com/enploeditions.gr)

Α΄ έκδοση: Νοέμβριος 2017

ISBN: 978-960-619-012-4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	13
1. Θα σε δω αύριο;.....	21
2. Ήθος.....	49
3. Πάθος.....	81
4. Κατοχή.....	99
5. Θηριωδίες.....	143
6. Η διαταγή.....	161
7. Μαλβίνα Μεσίνα.....	179
8. Ραφαήλ Κωνσταντίνος.....	183
9. Ερκάνας Τσεζάνας.....	189
10. Εσθήρ Δάντη.....	195
11. Η λίστα του Επισκόπου.....	203
12. Η επιστολή του Επισκόπου.....	215
Ευχαριστίες.....	243
Βιβλιογραφία-Πηγές.....	245
Σημειώσεις.....	251

*Αφιερωμένο στη μνήμη
των 70.000 Εβραίων της Ελλάδος
που χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα
και στους Έλληνες «Δικαίους των Εθνών».*

«Σ' αυτό το καλά τεκμηριωμένο βιβλίο, που γράφτηκε κατόπιν πολυσχιδούς έρευνας, μαρτυριών αυτοπτών και ιστορικών κειμένων, διαπιστώνουμε το μεγάλο πνευματικό ανάστημα των όχι πολύ μακρινών προκατόχων μας. Σήμερα, εβδομήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από τη Γερμανική Κατοχή, το βιβλίο αυτό εξακολουθεί να χρησιμεύει ως οδυνηρή αλλ' εντούτοις ισχυρή υπενθύμιση της ατρόμητης γενναιότητας, που επέδειξαν ιεράρχες, ιερείς και ο ελληνικός λαός ενώπιον των απάνθρωπων απειλών κατά των Εβραίων γειτόνων τους εν Ελλάδι. Προσευχόμαστε ώστε το βιβλίο αυτό να εμπνεύσει και προσφέρει ελπίδα στην εποχή μας, ακριβώς όπως οι πράξεις των νησιωτών και η εξ αυτών σωτηρία του Ελληνικού Εβραϊκού πληθυσμού της Ζακύνθου στήριξε το πνεύμα του Ελληνικού λαού σε εκείνους τους σκοτεινούς και δύσκολους καιρούς».

Η Α. Π. ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος
2 Ιανουαρίου 2015

«Η Ζάκυνθος είναι ένας από τους λίγους τόπους στον κόσμο όπου, χάρη στην ολόψυχη αφοσίωση του επισκόπου Χρυσοστόμου και του δημάρχου Λουκά Καρέρ, ολόκληρος ο πληθυσμός του νησιού κατάφερε να σωθεί από την τρομερή σφαγή. Έχουν περάσει περισσότερα από εβδομήντα χρόνια από τις φοβερές εκείνες ημέρες που το σκοτάδι σκέπαζε τη γη. Με πολλή χαρά διάβασα για την ακτίνα αυτή του φωτός. Αποτελεί δυστύχημα ότι ήταν τόσο λίγοι αυτοί που έκαναν το ίδιο εκείνη την εποχή. Ο κόσμος σήμερα πρέπει να διδαχθεί από την ταλαιπωρία και τη στάση τους. Ελπίζω και προσεύχομαι το βιβλίο αυτό να γίνει παράδειγμα ανθρωπιάς και να εμπνεύσει την αφοσίωση στον συνάνθρωπο».

Rabbi David Lau, Αρχιεραβίνος του Ισραήλ
9 Νοεμβρίου 2014

Πρόλογος

Ελάχιστο χρέος και ευθύνη έναντι της ιστορίας μάς καλεί να αποτίσουμε τιμή και σεβασμό προς όλους τους Ιεράρχες, κληρικούς και λαϊκούς αδελφούς μας, που με αυτοθυσία διακινδύνευσαν τη ζωή τους για να διασώσουν Εβραίους στο θρήσκευμα, συμπολίτες τους κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος. Η σκέψη μας στρέφεται με συγκίνηση προς τους 65.000 Έλληνες μάρτυρες και προς τους επιζώντες της εβραϊκής κοινότητας, με τους οποίους μας ενώνουν κοινά βιώματα, που σφυρηλάτησαν άρρηκτους και ακατάλυτους δεσμούς.

Η συμβολή των Ελλήνων Εβραίων στη κοινωνική και πολιτική ζωή, την οικονομική ανάπτυξη, αλλά και στον πολιτισμό της χώρας μας υπήρξε πολυπρόσωπη, πολυδιάστατη και πολυσήμαντη.

Η Εκκλησία της Ελλάδος ανέκαθεν αντιτάχθηκε σε κάθε μορφή φυλετισμού ή διακρίσεως σε βάρος οποιουδήποτε ανθρώπου με κριτήριο φυλετικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές ή άλλες διαφορές. Ιδεολογίες και πρακτικές τέτοιου είδους συνιστούν αυτονόητα λεηλασία της ανθρωπίνης ψυχής και είναι μειωτικές της ιερής αξίας του ανθρώπου. Η στάση αυτή απορρέει πρωταρχικά από την ίδια μας την πίστη και τη διδασκαλία του Ευαγγελίου, όπως διατυπώθηκε από τον Απόστολο των Εθνών Παύλο, ο οποίος διακήρυξε προς τους Αθηναίους ότι «ὁ Θεός

ἐποίησε ἐξ ἑνὸς αἵματος πᾶν γένος ἀνθρώπων»¹. Ο ἴδιος γράφει προς τους Κολοσσαείς ότι «οὐκ ἔστι Ἕλληνας καὶ Ἰουδαίους... βάρβαρος, Σκύθης, δούλος, ἐλεύθερος... Ἐνδυθεῖτε λοιπόν, ὡς ἐκλεκτοὶ τοῦ Θεοῦ, ἅγιοι καὶ ἀγαπημένοι, φιλευσπλαχνία, ἀγαθότητα, ταπεινοφροσύνη, πραότητα, μακροθυμία, ἀνεχόμενοι ὁ ἓνας τὸν ἄλλο καὶ συγχωροῦντες ὁ ἓνας τὸν ἄλλο... Πάνω ὅμως ἀπ' ὅλα νὰ ἐνδυθεῖτε τὴν ἀγάπην, ἡ ὁποία εἶναι ὁ σύνδεσμος τῆς τελειότητος»².

Ἡ νοσηρὴ ἰδεολογία, ἡ ὑπεροψία καὶ ἡ τυφλότητα ἀπὸ τῆς δυνάμεως ποὺ εἶχαν στὰ χέρια τοὺς τότε οἱ κατακτητὲς, ἀπὸτοκα τῆς ἀπόλυτης ἀπομάκρυνσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Θεό, γέννησαν θηριωδίες καὶ ἱστορικὰ ἀνοσιουργήματα. Ἡ τραγικότητα τοῦ πολέμου καταρρακώνει δυστυχῶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς καταβιβάζει στὸ ἐπίπεδο ἀπρόσωπων ἀτόμων. Ἄλλωστε, ὅταν ἐκλείπει ἡ πίστις πρὸς τὸν Θεό, ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον³, τὰ λόγια μοιάζουν κενὰ καὶ οἱ πράξεις ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη βιαιότητα.

Εἶναι πολλοὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέτες ποὺ ὀρθώσαν τὸ ἀνάστημά τοὺς καὶ κινδύνευσαν με αὐτοθυσία γιὰ τὴν σωτηρία Ἑβραίων ποὺ διέτρεχαν τὸν ἐσχατο κίνδυνο, με τὴν συνδρομὴ κληρικῶν καὶ λαϊκῶν ἀδελφῶν τοὺς: ὁ μακαριστὸς Ἀρχιεπίσκοπος

---

¹ Πράξ. 17, 26.

² Κολ. 3, 11-16.

³ Ἰωάννης Χρυσόστομος, Ὁμιλία ΝΕ' εἰς τὴν Γένεσιν, PG 54, 483γ: «Τῆ γὰρ ἀγάπῃ τῇ περὶ τὸν Θεὸν συνεισέρεχεται καὶ ἡ περὶ τῶν πλησίον ἀγάπη».

Αθηνών Δαμασκηνός και σε πολλές περιοχές επιτόπιοι Ιεράρχες, όπως οι αοίδιμοι Μητροπολίτες Χαλκίδος Γρηγόριος, Δημητριάδος Ιωακείμ, Θεσσαλονίκης Γεννάδιος και Ζακύνθου Χρυσόστομος.

Η Εκκλησία της Ελλάδος και πριν από αυτά τα γεγονότα, προκειμένου να αποτρέψει πράξεις, που θα μπορούσαν να προσβάλουν την εθνική ή θρησκευτική ταυτότητα της εβραϊκής κοινότητας της Ελλάδας, αντιστρατεύτηκε σε πρακτικές ή έθιμα που ενδεχομένως να υπέθαλπαν τον φυλετισμό και το θρησκευτικό μίσος. Άλλωστε, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος με αλληπάλληλες εγκυκλίους κατά τα έτη 1891, 1910 και 1918 καταδίκασε το έθιμο της καύσης του Ιούδα κατά την ημέρα του Πάσχα σε διάφορες περιοχές της Ελλάδος⁴.

Οι Έλληνες Αρχιερείς, γνωρίζοντας στην πράξη ότι «*δεῖ τὸ δίκαιον εἶναι φιλόανθρωπον*»⁵, συμπαράσταθηκαν σε όλους τους εβραϊκής καταγωγής και θρησκευματος Έλληνες οι οποίοι δοκιμάστηκαν. Φωτεινό παράδειγμα αποτελεί ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός (1941-1949), ο οποίος έσωσε χιλιάδες ζωές από τη ναζιστική θηριωδία. Είναι γνωστές άλλωστε οι δύο επιστολές διαμαρτυρίας που ο ίδιος απέστειλε προς τον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο και προς τον πληρεξούσιο του Γ' Ράιχ για την Ελλάδα, Γκίντερ Άλτεμπουργκ τον Μάρτιο

---

⁴ Βλ. *Αί Συνοδικαί Έγκυκλιοι*, τόμ. Α', έκδ. Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955, σσ. 206-208, 405-406.

⁵ *Σοφ. Σολ.* 12, 19

του 1943⁶. Με πρωτοβουλία του και σε συνεργασία με τον αστυνομικό διοικητή των Αθηνών Άγγελο Έβερτ εκδόθηκαν σε Εβραίους πλαστές αστυνομικές ταυτότητες με την ένδειξη «Χριστιανός Ορθόδοξος»⁷. Σύμφωνα με τον Ηλία Βενέζη, ο ίδιος είπε προς τον Γενικό Διευθυντή των διοικητικών υπηρεσιών του Δήμου Αθηναίων: «Εγώ έκαμα τόν Σταυρό μου, μίλησα με τον Θεό και απεφάσισα να σώσω όσες ψυχές Εβραίων ημπορώ. Έστω κι αν κινδυνεύω. Εγώ θα "βαπτίζω" τους Εβραίους και εσύ θα δίδεις πιστοποιητικό του Δήμου για να πάρουν ταυτότητα ως Χριστιανοί Έλληνες»⁸.

Λαμπρά παραδείγματα αποτελούν επίσης ο Μητροπολίτης Δημητριάδος Ιωακείμ, ο οποίος σε συνεργασία με τον Αρχιεπίσκοπο Μωυσή Συμεών Πέσσαχ φυγάδευσε στον ορεινό όγκο του Πηλίου την πλειονότητα του εβραϊκού στοιχείου τού Βόλου για να διαφύγει την σύλληψη. Στη Θεσσαλονίκη ο Μητροπολίτης Γεννάδιος εφοδιάζει χιλιάδες Εβραίους με

---

⁶ Ηλίας Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, Οι χρόνοι της δουλείας*, 1981.

⁷ Η δημοσιογράφος Μαρία Ρεζάν (1921-2004), η οποία σώθηκε χάρη σε μία τέτοια ταυτότητα αναφέρει χαρακτηριστικά: «Χάρη στον Έβερτ πλήθος [...] σώθηκαν. Κυρίως χάρη στις πλαστές του ταυτότητες, που στο κάτω μέρος τους έφεραν φαρδιά πλατιά την υπογραφή του. Όπως ακριβώς και η δική μου, με το όνομα Μαρία Φιούμη, εκ Χανίων Κρήτης παρακαλώ, ώστε να είναι μακριά ο τόπος της καταγωγής και δύσκολη η επαλήθευση σε ώρα ανάγκης». βλ. Μαρία Ρεζάν, *Με νοσταλγία... για μια ζωή έτσι, χωρίς πρόγραμμα*, 1999.

⁸ Ηλίας Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, Οι χρόνοι της δουλείας*, 1981.

πλαστές χριστιανικές ταυτότητες.

Ο Κερκύρας και Παξών Μεθόδιος διαμαρτύρεται αυτοπροσώπως για τη στάση των δυνάμεων Κατοχής έναντι των Ελλήνων Εβραίων της Κέρκυρας. Ο Διδυμοτείχου και Ορεστιάδος Ιωακείμ, αφού δεν κατόρθωσε να επιτύχει την απελευθέρωση των συλληφθέντων στην Συναγωγή Εβραίων συμπολιτών του μετέβη ο ίδιος συγκινημένος στον σιδηροδρομικό σταθμό πριν τους αποχωρισθεί. Η Ιερά Μητροπολις Κορίνθου περιθάλλει εβραϊκές οικογένειες που κρύβονται για να γλιτώσουν τον αφανισμό. Ο Μητροπολίτης Χαλκίδος Γρηγόριος διαφύλαξε με τα ίδια του τα χέρια στο Επισκοπείο τους κυλίνδρους του Νόμου της Συναγωγής και σε συνεργασία με τον Διοικητή της Χωροφυλακής εκδίδει και αυτός στους Εβραίους πλαστές ταυτότητες.

Όμως, μοναδική παγκοσμίως περίπτωση, υπήρξε αυτή της Ζακύνθου, που μας απασχολεί στο βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας. Εδώ διεσώθη ολόκληρος ο εβραϊκός πληθυσμός του νησιού, που αριθμούσε 275 πρόσωπα. Ο Μητροπολίτης Ζακύνθου Χρυσόστομος αρνείται να παραδώσει κατάλογο με τα ονόματα των Εβραίων κατοίκων. Αντ' αυτού επιστρέφει τη διαταγή στους Γερμανούς με δύο ονόματα: το δικό του και αυτό του Δημάρχου Λουκά Καρρέρ και φροντίζει για την έγκαιρη διαφυγή των Εβραίων στα πιο απομακρυσμένα χωριά του νησιού.

Οι παραπάνω μαρτυρίες αποτελούν πράγματι θαυμαστά παραδείγματα γι' αυτά που μπορούν να επιτύχουν η έμπρακτη κοινωνική αλληλεγγύη, η ανθρωπιά και το θάρρος.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν παγιδεύθηκε ποτέ και δεν θα παγιδευθεί σε μονομερείς χωρισμούς με-ταξύ του στενού θρησκευτικού της έργου και της ευρύτερης διακονίας της. Στην ορθόδοξη παράδοση, η διακονία του ανθρώπου έχει πάντοτε τελικό στόχο τη σωτηρία του και υλοποιείται ως έμπρακτη εφαρμογή της καινής έντολής της αγάπης. Το έργο της Εκκλησίας έχει ως κέντρο τον άνθρωπο, με στόχο να τον υπηρετήσει σε όλες τις πτυχές της ζωής του, με όποια δυνατότητα της παρέχεται. Αποστολή της είναι να διακονεί τον άνθρωπο και την ιστορία και να μαρτυρεί στην πράξη περί του αληθούς, αποκαλύπτοντας όσα τραυματίζουν την ιερότητα της αξίας του ανθρώπου και υπονομεύουν τη σωτηρία και το μέλλον του λαού του Θεού.

Σχεδιασμοί που αποσκοπούν στον ευτελισμό του ανθρώπου, στην αλλοίωση της μορφής της κοινωνίας, στην υποτίμηση της ιστορίας, στην υποβάθμιση πανανθρώπινων αξιών, στην περιφρόνηση των οσίων και των ιερών μας, θα βρίσκουν πάντοτε αντίθετη την Ιεραρχία, τον κλήρο, τον ευσεβή λαό μας, που θα αντισταχθούν και πάλι ως τείχη οχυρά ενάντια σε κάθε αποϊεροποίηση του ανθρωπίνου προσώπου. Για την Εκκλησία μας ο άνθρωπος πλάστηκε κατ' εικόνα Θεού και ο Θεός προσφέρει την εικόνα της δικής του ύπαρξης στον άνθρωπο⁹. Αυτή την αληθεια αξίζει να σεβόμαστε, να υπηρετούμε και να διασώζουμε.

Η σκέψη μας στρέφεται ευλαβικά και προς τα

---

⁹ Σταύρος Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία θεώσεως*, εκδ. Δόμος, Αθήνα, 2001, σ. 57.

θύματα του Ολοκαυτώματος, τέκνα της Πατρίδος μας· σε όλους όσους έχασαν προσφιλή πρόσωπα, αλλά και σε όσους επέζησαν, έχοντας βιώσει το απάνθρωπο πρόσωπο του Άδης, την άγρια όψη της βίας και του θανάτου. Υπό το πνεύμα αυτό, μάς δίνεται το ερέθισμα να καταδικάσουμε από μέρους της Εκκλησίας της Ελλάδος οποιοδήποτε αποτρόπαιο καθεστώς, οποιαδήποτε αποκρουστική πολιτική, νοοτροπία ή πράξη που αποτελεί νοσηρή προσβολή για την ανθρωπότητα και απειλή ενός νέου Ολοκαυτώματος, το οποίο ισοδυναμεί με πλήγμα κατά των κατακτήσεων του πολιτισμού και των ανθρωπίνων επιτευγμάτων που με τη δύναμη και την ευλογία του Θεού έως τώρα επιτελέσαμε.

Αυτή την κρίσιμη ώρα για το μέλλον του κόσμου είναι καιρός να μιμηθούμε, έστω και στο ελάχιστο, το θεάρεστο παράδειγμα αυτών των ηρωικών Ιεραρχών και αδελφών μας που διδάσκει ποιά είναι η αγάπη, η αλήθεια, η δικαιοσύνη, η ανθρωπιά και η πραγματική ειρήνη. Τέτοιους Κληρικούς και Χριστιανούς αυτού του ήθους χρειαζόμαστε στις μέρες μας, αλλά και σε όλους τους καιρούς. Ας σταθούν οδηγοί και διδάσκαλοι όλων μας!

Γαβριήλ
Μητροπολίτης Νέας Ιωνίας
και Φιλαδελφείας

1

Θα σε δω αύριο;

«Ο ένας τον άλλο βοηθά και λέει:
“Κάνε κουράγιο”»

(Ησαΐα 41, 6)

Αίσθηση επικείμενου ολέθρου σάρωσε το Ανησί του Ιονίου, όταν έφτασε η διαταγή ότι κάθε Εβραϊκό σπίτι έπρεπε να κρεμάσει το κίτρινο αστέρι στην εξώπορτά του. Σκληρή ήταν και η Ιταλική κατοχή, αλλά αυτή, η Γερμανική που ακολούθησε, ήταν φρικτή.

Οι Ελληνικές Ορθόδοξες εκκλησιές άρχισαν αμέσως να εκδίδουν ψεύτικα χαρτιά και πιστοποιητικά βάπτισης ταυτοποιώντας έτσι τις Εβραϊκές οικογένειες ως Χριστιανικές. «Δεν ήμουν πια η Μαλβίνα Μεσίνα. Έγινα Βαρβάρα Σταυρίδου. Ήταν καλοί άνθρωποι. Το ένιωθα, δεν θα μας πρόδιναν ποτέ»¹. Συνήθισαν οι Εβραίοι της Ζακύνθου το σταθερό, έντονο βλέμμα των αγίων στις βυζαντινές εικόνες στα απίθανα κρησφύγετα.

όπου οι καταδιωγμένοι ζητούσαν προστασία. Με μεγάλο προσωπικό τους κίνδυνο, οι ιερείς άνοιγαν τις εκκλησιές και τα σπίτια τους στους Εβραίους γείτονες. «Οι παπάδες ήταν ασφαλές καταφύγιο για τους Εβραίους. Εμείς είχαμε καλύτερες σχέσεις μ' αυτούς παρά οι Χριστιανοί»². Αυτό το σωτήριο για τις ζωές μας Ορθόδοξο ήθος ξεκινούσε από τους επισκόπους, κυρίως από τον Δαμασκηνό Αθηνών και πάσης Ελλάδος και από τον Ζακύνθου Χρυσόστομο. Οι επίσκοποι ήταν αυτοί που ικέτεψαν τους ιερείς να πείσουν τους ενορίτες τους ότι είχαν ηθική υποχρέωση να βοηθήσουν τους Εβραίους. Σύμφωνα με το Διεθνές Ίδρυμα Ραούλ Γουόλενμπεργκ, ο Δαμασκηνός ήταν ο μόνος επικεφαλής Ευρωπαϊκής Εκκλησίας που καταδίκασε επισήμως την μεταχείριση των Εβραίων από τους Γερμανούς κατακτητές³. Μέρος της επιστολής του με την οποία διαμαρτύρεται στον δωσίλογο πρωθυπουργό της Ελλάδος έχει ως εξής:

«Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία και ο ακαδημαϊκός κόσμος του ελληνικού λαού διαμαρτύρεται κατά της δίωξης των Εβραίων. Ο ελληνικός λαός λυπήθηκε βαθύτατα, όταν έμαθε πως οι γερμανικές αρχές Κατοχής έχουν ήδη θέσει σε εφαρμογή ένα πρόγραμμα σταδιακής απέλασης των Ελλήνων της εβραϊκής κοινότητας

και ότι οι πρώτες ομάδες των εκτοπισμένων βρίσκονται ήδη καθ' οδόν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Πολωνίας...

Σύμφωνα με τους όρους της ανακωχής, όλοι οι Έλληνες πολίτες, χωρίς διακρίσεις φυλής ή θρησκείας, θα έπρεπε να τυγχάνουν ίσης μεταχείρισης από τις κατοχικές αρχές. Οι Έλληνες Εβραίοι έχουν αποδείξει την αξία τους. Έχουν συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, είναι νομοταγείς πολίτες και κατανοούν πλήρως τα καθήκοντά τους ως Έλληνες. Έχουν κάνει θυσίες για την Ελλάδα και ήταν πάντα στην πρώτη γραμμή της πάλης του ελληνικού έθνους για την υπεράσπιση των αναφαίρετων ιστορικών δικαιωμάτων του...

Σήμερα, ανησυχούμε βαθύτατα για την τύχη των 60.000 συμπολιτών μας οι οποίοι είναι Εβραίοι. Έχουμε ζήσει μαζί και οι δύο την δουλεία και την ελευθερία και εκτιμούμε τα συναισθήματά τους, την αδελφική τους στάση, την οικονομική τους προσφορά και, το πιο σημαντικό, τον πατριωτισμό τους.

Αθήνα, 23η Μαρτίου 1943»⁴.

Ο δωσίλογος πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος δεν έκανε τίποτε για να βοηθήσει. Ο Δαμασκηγός ανακοίνωσε την πρόθεσή του

να δημοσιεύσει την επιστολή, και τότε ο τοπικός διοικητής των Ες Ες, Γιούργκεν Στρόοπ, τον απείλησε με τυφεκισμό. Ο αρχιεπίσκοπος δημοσίευσε την επιστολή και αμέσως έδωσε την περίφημη απάντηση:

«Εκ παραδόσεως οι Έλληνες Ορθόδοξοι Επίσκοποι απαγχονίζονται, δεν τυφεκίζονται. Παρακαλώ, σεβαστείτε τις παραδόσεις!»⁵.

Η έννοια της «εθνικής συνείδησης» την οποία διεκήρυξε ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός προσέδωσε ανθρωπισμό στη συμπεριφορά όλων των Ελλήνων, σφιχτόδεσε Χριστιανούς και Εβραίους σε μια «αδιάρρηκτη ενότητα» και καταδίκασε κάθε προσπάθεια διάκρισης ή δημιουργίας φυλετικών και θρησκευτικών διαφορών. Η παθολογική διαστροφή αυτού του φαινομένου της συλλογικής ταυτότητας είναι ακριβώς το στοιχείο που οδήγησε στην εξόντωση έξι εκατομμυρίων Εβραίων. Ο κοινωνιολόγος Μπέρναρντ Γκίτζεν το περιγράφει συνοπτικά: «Οι αυτουργοί είναι άνθρωποι οι οποίοι, αυτοβούλως, απανθρωποποίησαν άλλους ανθρώπους και, με τον τρόπο αυτό, όχι μόνον διέστρεψαν την κυρίαρχη υποκειμενικότητα των θυμάτων αλλά έθεσαν εν αμφιβόλω και την ιερότητα του δικού τους προσώπου»⁶.

Στην ελληνική κοινωνία, οι φυλετικές και εθνικές προκαταλήψεις είχαν μικρή απήχηση, πράγμα

το οποίο εξηγεί γιατί οι περισσότεροι Έλληνες θεώρησαν την απάνθρωπη Γερμανική συμπεριφορά αλλότρια και ακατανόητη. Ο Έλληνας λογοτέχνης Γιώργος Ιωάννου έγραψε: «Οι Γερμανοί μετέφεραν ξαφνικά στη σχεδόν ειδυλλιακή για μας σήμερα ατμόσφαιρα της ανύποπτης και σκονισμένης βαλκανικής πολιτείας όλα τα αβυσσαλέα μεσαιωνικά πάθη και τους παραλογισμούς της Δυτικής Ευρώπης»⁷.

Για τους επισκόπους και ιερείς, εκείνα «τα μεσαιωνικά πάθη και οι παραλογισμοί» ήταν εξαχρειωμένα και ανήθικα. Με λίγες εξαιρέσεις, οι ιερωμένοι της Ελλάδας αφιερώθηκαν στη σωτηρία ανθρώπων. Το θάρρος τους ερχόταν σε οξεία αντίθεση με τη συμπεριφορά άλλων Ευρωπαίων θρησκευτικών ηγετών, κυρίως δε με την εκκωφαντική σιωπή και προδοτική στάση του Πάπα Πίου XII. Ο ιστορικός Τζων Κόρνουελ έγραψε: «Είναι σαφές ότι ο Pacelli (Πίος XII) πίστευε ότι οι Εβραίοι είχαν οι ίδιοι προκαλέσει τα δεινά τους· κάθε παρέμβαση υπέρ αυτών θα μπορούσε να σύρει την Εκκλησία σε συμμαχία με δυνάμεις... που είχαν ως απώτατο στόχο την καταστροφή της θεσμικής Εκκλησίας»⁸.

Το να διακινδυνεύσει κάποιος τη ζωή του για να σώσει κάποιον άλλο, ως κίνητρο, έχει γίνει δημοφιλές θέμα στην επιστημονική έρευνα. Όπως έγρα-

ψε ένας λόγιος, από τους επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος, «οι συνηθέστεροι λόγοι που αναφέρονταν είναι η θρησκευτική πίστη, η αίσθηση ότι είναι καθήκον σου να βοηθήσεις εκείνον που βρίσκεται σε ανάγκη, η υπακοή στη συνείδηση ή η ντροπή να μη συντρέξεις τον διπλανό σου»⁹. Ο Τζων Ντον είχε εκφράσει παρόμοια συναισθήματα, πιο εύγλωττα, τέσσερις αιώνες νωρίτερα:

«Κανένας άνθρωπος δεν είναι μόνος του ένα Νησί ακέραιο και ξεχωριστό· κάθε άνθρωπος είναι κομμάτι της Ηπείρου, ένα κομμάτι της ενδοχώρας. [...] ο θάνατος του κάθε ανθρώπου με λιγοστεύει, γιατί ανήκω στην Ανθρωπότητα. Γι' αυτό, μη στέλνεις ποτέ να ρωτήσεις για ποιον χτυπά η καμπάνα· για σένα χτυπά»¹⁰.

Παρόλο που οι λόγοι και οι προτροπές των Ελλήνων ιερωμένων προστάτευσαν ανθρώπους από την αιχμαλωσία και τον διωγμό, ούτε τους Χριστιανούς ούτε τους Εβραίους μπορούσαν να σώσουν από την πείνα. Ο λιμός που σάρωσε την Ελλάδα κατά την Κατοχή ήταν ένας πικρός επίλογος σε άλλη μια ελληνική τραγωδία. Ο ιστορικός Μαρκ Μαζάουερ έγραψε: «Η Αθήνα επρόκειτο να υποστεί τις φρικτότερες σκηνές πείνας που είδε η κατεχόμενη Ευρώπη εκτός από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης»¹¹. Οι Τάιμς της Νέας Υόρκης ανέφεραν ότι καθημερινά πέθαιναν κατά

μέσον όρο 500 Αθηναίοι από την πείνα: «Οι κεντρικοί δρόμοι της Ελληνικής πρωτεύουσας είναι γεμάτοι πεθαμένους ή ετοιμοθάνατους... ουσιαστικά όλα τα παιδιά έχουν τα καχεκτικά, στραβά, ετοιμόρροπα πόδια και την πρησμένη κοιλιά του ανθρώπου που λιμοκτονεί»¹².

Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός έστειλε 15.000 τόνους σιτάρι και 3.000 τόνους αποξηραμένα λαχανικά τον μήνα στην περίοδο της Κατοχής, αλλά αυτό δεν ήταν αρκετό. Η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και η ελληνική οργάνωση War Relief χρηματοδοτούσαν την προσπάθεια, σύντομα όμως τα χρήματα τελείωσαν και, μετά την 1η Ιανουαρίου 1943, την ευθύνη ανέλαβαν οι ΗΠΑ.

Ολόκληρη η Ελλάδα υπέφερε από την πείνα, αφού υπήρχε η σιωπηρή διαταγή των κατακτητών να παρακρατούνται όλα όσα παρήγαν οι Έλληνες αγρότες, μαζί και το σιτάρι, το βούτυρο, το τυρί, οι ελιές, το λάδι, τα φρούτα και οι ξηροί καρποί, καθώς και τα περισσότερα αλιεύματα που συγκέντρωναν οι Έλληνες ψαράδες. Μόνο μέσα σε έναν χρόνο Κατοχής, αναφέρθηκε ότι πάνω από 500.000 τόνοι τροφίμων και άλλων αναγκαίων στάλθηκαν από μια μόνο πόλη, τη Θεσσαλονίκη, στη Γερμανία¹³. Οι υπολογισμοί για τους νεκρούς από τον λιμό ποικίλουν –ο μεν Ερυθρός Σταυρός εκτιμούσε ότι τον πρώτο χρόνο της Κατοχής στην